

СЪРЦЕТО НА МРАКА – ДОСИЕ С ПРОДЪЛЖЕНИЕ. ЛИТЕРАТУРНИТЕ ОБРАЗИ НА БЕЛГИЙСКО КОНГО¹

Маргрета Григорова
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“

Маргрета Григорова. Сердце тьмы – досье с продолжением. Литературные образы Бельгийского Конго

Настоящий текст раскрывает как созданный английским писателем Джоузефом Конрадом топос Сердца тьмы, связанный с его мрачной поездкой в Бельгийское Конго, можно рассматривать в контексте многих других текстов, посвященных этому африканскому государству. В последние десятилетия XIX-го и в начале XX-го века оно стало объектом международного скандала, который возник по поводу раскрытых преступлений колониальной политики бельгийского короля Леопольда Второго. Роджер Кейсмент и Эдмунд Морель опубликовали первые сообщения об этом в медиах. В первое десятилетие XX-го в. памфлеты по этому поводу пишут Марк Твен и Артур Конан Дойл. Новелла Конрада (1899) тоже связана с этим моментом. В некоторых следующих текстах о Бельгийском Конго можно установить следы влияния известного дела Конрада, элементы парафразы. Влияние Конрада можно открыть например в дневнике Андре Жида, который посетил Конго в 1926 г. В 30-х годах польский репортер Кажимеж Новак путешествовал по Африке и посетил Бельгийское Конго. В 1960 г. Ришард Капушчинский (большой почитатель Конрада) осуществил журналистическую миссию в Конго и описал свои переживания в нескольких своих книгах. Темную мифологию этого африканского государства можно проследить в романе Хуго Клауса „Слухи“ (1996). Роман Марио Варгаса Льюсы „Сон кельта“, где встречаемся с Конрадом и Кейсментом в ролях главных персонажей, тоже напоминает о „сердце тьмы“. Все приведенные свидетельства говорят о том, что образ Конго – сердца тьмы – создал свое досье с продолжением.

Ключевые слова: Сердце тьмы, Бельгийское Конго, „досье с продолжением“, Генри Стенли Мортон, Джоузеф Конрад, Роджер Кейсмент, Эдмунд Морель, Артур Конан Дойл, Марк Твен, Андре Жид, Кажимеж Новак, Ришард Капушчинский, Хуго Клаус, Марио Варгас Льюса

¹ Текстът е част от глава в подготвяното второ издание на монографията *Джоузеф Конрад Коженъовски. Творецът като мореплавател*. Представлява разширен вариант на доклад, презентирани на Петия конгрес на чуждестранните полонисти (Ополе, 2012) и публикуван на полски в конгресния сборник: Grigorowa, M. Topos „jądra ciemności“ w literaturze. // *Polonistyka wobec wyznań współczesności*, t. I, V kongres Polonistyki Zagranicznej, Brzeg – Opole, 10 – 13 lipca, 2012, Opole, 2014, 470 – 482, ISBN 978-83-7395-641-4.

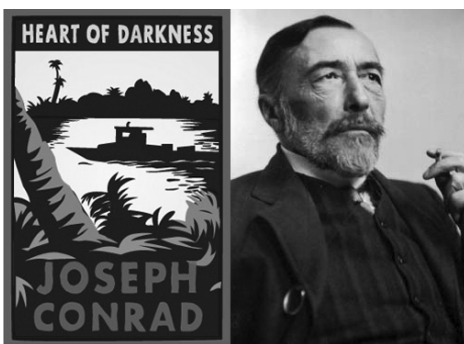
Margreta Grigorova. Heart of Darkness – a Record To-Be-Continued. Literary Images of Belgian Congo.

The present text reveals how the topos Heart of Darkness, created by the English writer Joseph Conrad, related to his grim journey to Belgian Congo could be examined in the context of many other texts dedicated to this African country. In the last decades of the 19th century and in the beginning of the 20th century, it became an object of an international scandal, which arose in connection with the uncovered crimes associated with the colonial policy of the Belgian king Leopold II. Roger Casement and Edmund Morel were the first to publish announcements about that in the media. In the first decade of the 20th century Mark Twain and Arthur Conan Doyle wrote pamphlets. Conrad's novel (1899) is related to this, too. In some of the following texts about Belgian Congo one could trace signs of influence of Conrad's eminent work and elements of paraphrase. Conrad's influence could also be found for instance in the diary of André Gide, who visited Congo in 1926. In the 1930's the Polish reporter Kazimierz Nowak travelled across Africa and visited Belgian Congo. In 1960 Ryszard Kapuściński (a great admirer of Conrad) accomplished a journalistic mission in Congo and described his experience in several of his books. The dark mythology of this African state could be traced in the novel of Hugo Claus „The Rumours“ (1996) as well. Mario Vargas Llosa's novel „The Dream of the Celt“, where we meet Conrad and Casement cast as the main characters, also resembles „heart of darkness“. All the evidence suggested above shows that the image of Congo – „heart of darkness“ – has created its own unfolding record, to-be-continued.

Key words: Heart of Darkness, Belgian Congo, „record to-be-continued“, Henry Stanley Morton, Joseph Conrad, Roger Casement, Edmund Morel, Arthur Conan Doyle, Mark Twain, André Gide, Kazimierz Nowak, Ryszard Kapuściński, Hugo Claus, Mario Vargas Llosa

Къде се намира „сърцето на мрака“?

Държавата Белгийско Конго (днес Демократична република Конго)² получава литературно безсмъртие и мрачна известност във връзка с култовата творба на поляка и английски писател Джоузеф Конрад *Сърцето на мрака* – по думите на Фредерик Карл: „най-великата повест³, писана на английски език и една от най-великите измежду писаните на всички езици“ (Карл 1997: 138). Памфлет за „мисия-

² В Централна Африка съществуват две държави с името Конго, които някога са били колонизирани от Белгия и Франция – Демократична република Конго със столица Киншаса (някогашното Белгийско Конго) и Република Конго със столица Бразавил (някогашното Френско Централно Конго). Бившето Белгийско Конго попада под белгийска власт през 1885 г. и става независимо чак през 1960 г. През 1961 г. след военен преврат държавата е наречена Заир и е позната под това име до 1997 г., когато си връща отново името Конго.

³ Карл определя жанра като повест. В жанровите определения на творбата критиката се колебае между термините *novella* (новела), *novel* (роман), *short novel* (повест), *short story* (разказ). Конрад нарича творбата си *novella*.

та“ на европейската цивилизация и художествен документ за греховете на колониализма в Африка, в същото време текст за трансформациите на художественото съзнание на прехода от XIX към XX век, тази творба шедьовър увековечават топоса „the heart of darkness“⁴ в редицата на непреходните символи. Заедно с това Конрад създава подозрително литературно досие на африканската държава, при което, както ще видим, далеч не е сам, а е заобиколен от респектиращо множество значими личности на творци, пътешественици и журналисти.

Колкото и да е първостепенно обаче, самото географско място сякаш „потъва“ в символната универсалност на топоса, който става по-известен от мястото и „преносим“ във времето и пространството. В полза на това говори прочутата филмова интерпретация на Франсис Форд Копола *Апокалипсис сега* (1979), доминираща над режисьорската версия на Никълъс Роу (1993), която следва дословно творбата. Подобно свидетелство дава и романът *Полска есен* (*Polska jesień*) на Ян Юзеф Шчепански, отвеждащ към трагичното начало на Втората световна война в Полша през есента на 1939 г.

И все пак автентичната начална география на „сърцето на мрака“ е изключително важна, притежава собствена феноменология и както се оказва, нейното досие търси продължение. Романът на перуанския писател нобелист Марио Варгас Лъоса *Мечтата на келта* (*El sueño del celta*, 2010) е едно от сравнително скорошните свидетелства за ново „отваряне“ на досието, за актуална перспектива на неговата история и за красноречива парафраза на Конрадовата творба. В центъра на творбата е поставена драматичната съдба на ирландския журналист Роджър Кейсмънт, когото Конрад заварва в Конго. Четиринадесет години преди романа на Лъоса, през 1996 г., се появява творбата на друг нобелист, белгиец Хуго Клаус, *Слухове* (*De Geruchten*), която реактивира топоса Белгийско Конго в контекста на белгийския синдром относно бившата колония.

Ако погледнем назад във времето, ще открием многобройни свидетелства на множество известни автори, отнасящи се до конгоанското „сърце на мрака“, което не спира да привлича интерес. Литературната фабула, която показва Белгийско Конго като тъмно и демонично място, възниква на базата на една начална репортерска фабула, отразяваща международния скандал, свързан с разкритите колониални престъпления по времето на белгийския крал Леополд II – този скандал достига кулминацията си през първото десетилетие на XX век. Завръзката на фабулата „Белгийско Конго – сърце на мрака“ се осъществява в края на предишния век, когато стечението на обстоятелствата събира европейския крал колонизатор (Леополд), големия изследовател и пътешественик (Хенри Мортън), политика конспиратор и журналист (Кейсмънт) и писателя преселник и мореплавател (Джоузеф Конрад). От тогава до сега фабулата продължава да се унаследява. Тя създава респектираща галерия от свои автори и текстове и от 80-те години на XIX век досега почти не слиза от сцената. Сред тях освен споменатите вече личности са Марк Твен, Артър Конан Дойл, Андре Жид, Алберто

⁴ Трябва да се отбележи, че на полски заглавието е преведено като *Jądro ciemności* (буквално ядрото, сърцевината, същността, тайната на тъмнината).

Моравия, Че Гевара, известният полски журналист Ришард Капушчински и неговият знаменит предшественик Кажимеж Новак, който пропътува Африка с колело през 30-те години на ХХ век. Както се вижда, галерията от имена е изключително значима и интересна. Всички нейни представители (с изключение на Клаус) са посетили Белгийско Конго. Формира се импозантна серия от текстови свидетелства, които обхващат образа на Конго от края на ХІХ до началото на ХХІ в.

Как виждат Конго споменатите творци и дали и доколко началната демонизация на топоса влияе на по-късните интерпретации? На този въпрос ще се опитаме да отговорим, вървейки по хронологията на досието.

Началото и неговите лица. Сър Артър Конан Дойл по следите на престъплението

Като първи текстове в очертаната галерия могат да бъдат посочени книгите на пътешественика изследовател Хенри Стенли Мортън с показателните заглавия *През тъмния континент* (*Through the Dark Continent*, 1878) и *В най-тъмната Африка* (*In darkest Africa*, 1890). Мортън играе важна роля в „дивулгаторската“ и търговската кампания на Леополд II. Дефиницията на „тъмния континент“ при него се свързва с непознатите за белия части от Африка и с липсата на цивилизация (под „цивилизация“, разбира се, има предвид европейската). След него в Конго идва във функцията на британски консул Роджър Кейсмънт, за да надзирава строежа на железопътната линия Матади – Киншаса, счита се, че той изпраща първите рапорти за колониалните престъпления. Към него се присъединява и английският журналист (роден във Франция) Едмънд Морел. Следващият поред е Конрад, който пребивава в Конго през 1890 г., но издава текстовете си чак след няколко години. Запознава се и се сприятелява с Кейсмънт в годината на конгоанското си пътуване.

„Случаят Конго“ постепенно прераства в голям международен скандал. За това съдейства и основаната през 1904 г. и просъществувала до 1913 г. „Асоциация за реформи в Конго“ („Congo Reform Association“), свързана с разкриването на колониалните престъпления и довеждаща до световна прозрачност на тяхното разследване. Както гласи оценката на Питър Фирхоу, каквито и свидетелства да са писани по тази тема, творбата на Джоузеф Конрад оставя по-дълбока следа в паметта на човечеството. Тя се оказва по-силна от репортажите на Кейсмънт и Морел. „Въпреки че *Сърцето на мрака* на Конрад не успява да има подобно практическо въздействие, днес все още го четат и си спомнят за него, докато творбите на Кейсмънт и Морел са забравени“ – пише Фирхоу и поставя акцент върху силата на художествения шедевър (Фирхоу 2000: X).

В сянката на Конрадовия шедевър се озовават с течение на времето и памфлетните текстове на двама особено значими писатели – Марк Твен и Артър Конан Дойл. През 1905 г., по време на най-горещите разследвания, Марк Твен написва памфлет във формата на сатиричен монолог на Леополд (*King Leopold's Soliloquy*), в който кралят говори с езика на саморазобличението (вж. Твен 1905). В галерията на значимите автори „по следите на

престъплението“ се озовава и сър Артър Конан Дойл. Изпод перото му излиза знаменитият политически памфлет *Престъплението в Конго (The Crime of the Congo)*, издаден през 1909 г., десет години след новелата на Конрад и пет години след рапорта на Кейсмънт. Заслужава внимание фактът, че Дойл е бил измежду любимите автори на Кейсмънт, а самият Кейсмънт пък се намира в центъра на текста на Дойл. Дойл се изказва позитивно за ирландеца – британски дипломат, влага в портрета му възвишени щрихи: „Аз лично смятам, че той е човек с добър характер, достоен за доверие и неподкупен, уважаван от всеки, който го познава“ (Дойл 1909: 41) – пише той. За рапорта му твърди, че е ценен „исторически документ“, който дава множество свидетелства за престъпления спрямо местното население. Както подсказва заглавието на памфлета на Дойл, основната му задача е именно тази – да покаже истината за колониалното престъпление и да го разобличи, за което помага рапортът на Кейсмънт⁵. Заглавието *Гласове от мрака (Voices from the Darkness)* на един от разделите ясно препраща към емблематичните прозвища на Африка и към Конрадовата метафора (но неговите творби не намират място в текста). Текстът на Дойл с криминално старание проследява всички елементи на конгоанското престъпление. Той се появява във време, когато конгоанският въпрос е силно и продължително дискутиран в международното пространство, разкрити са красноречиви документи, сред които и ужасяващи снимки, показващи конгоанци с отрязани ръце. В текста личат и пробританските идеи на Дойл, вижда се неговата ревностна политическа ангажираност. От много години той се интересува от Африка, в младостта си дори осъществява пътуване в западните части на континента.

Посочените свидетелства показват ясно обществената и международната гласност на „случая Конго“ и са положени в Конрадовото съвремие. Въпреки разобличителната им роля и историческо значение те не успяват да постигнат разтърсващата сила на Конрадовата творба и да достигнат до самото „сърце на мрака“.

Визията на Конрад. Бялото петно и черното сърце

Конрад демонизира топоса на Белгийско Конго на основата на лично преживяното. Годината е 1890-а. След като напуска капитанския си презокеански кораб „Отаго“, той става капитан на парахода „Крал Леополд“, плаващ по трудната за навигация африканска река Конго. Дневникът от пътуването му (*Congo Diary*) показва колко отговорно се е отнасял към управлението на кораба и колко затруднения е срещал, а създадените по-късно творби регистрират другото – извън професията на моряка. Конрад преживява психически и физически шок, разболява се от малария, а когато се връща в Европа, още няколко месеца боледува. Договорът му е бил за три години, той успява да издържи едва шест месеца. Седем години по-късно се появява първата творба от конгоанския цикъл – *Преден пост на прогреса*

⁵ След години, през 1916 г., когато Кейсмънт е арестуван и осъден на смърт за шпионаж спрямо Англия, Дойл инициира петиция в негова защита, за смекчаване на наказанието. Конрад обаче отказва да я подпише, критикувайки антибританската дейност на Кейсмънт и сътрудничеството му с германците.

(*The outpost of progress*), публикувана през 1897 г. в сборника *Тревожни истории* (*The Tales of Unrest*). В тази по-малко известна конгоанска творба ставаме свидетели на зловещ фарс и попадаме на обсеийния мотив за братоубийството, равнозначен на самоунищожаването на човека. В *Преден пост на прогреса* Конрад ситуира Конго като топос на абсурдните мисионери, „изхвърлени“ там, на това „никакво“ място. Директорът на компанията, която изпраща Кайер и Карлие в Конго, ги обявява за странни екземпляри и идиоти, а самата станция – за абсолютно безполезна. В *Сърцето на мрака* тази ситуативност е продължена – корабът минава и оставя на различни пристанища войници и митничари, някои от тях умират, но както отбелязва алтерегото на Конрад – Марлоу, никой не се интересува от това. Конго е място на обезценяване на живота и място за умирање.

Сърцето на мрака излиза две години по-късно по поръчка на единбургското списание „Blackwood’s Magazine“, което трябвало да издаде своя хиляден брой през 1899 г. Така Конрадовата творба се появява в самия край на века.

Когато споделя замисъла си със своя издател Блекууд, Конрад среща неговото опасение, че историята е твърде мрачна, за да привлече читатели. В писмо от края на 1898 г. той пише:

Това е история, както в *Младост*, разказана от същия мъж (има предвид героя разказвач Марлоу, б. м. – М. Г.), за неговите преживявания по една река в Централна Африка. Идеята не е толкова очевидна, колкото в *Младост* – или по-скоро не е така ясно представена. Казвам всичко това, защото не се съмнявам в майсторството, но не знам дали темата би се харесала за този брой. Разбира се, бих бил щастлив да я представя в него и бих побързал за целта да изпратя копие, но оставям на Вас да вземете окончателно решение за датата на отпечатване след прочита. Мисля да ѝ поставя заглавие *Сърцето на мрака*, но разказът не е мрачен. Вината за некадърността и истинския егоизъм, с които се действа по цивилизационните работи в Африка, е справедливата идея. Тази тема присъства в нашето време, макар че не е конкретно разработена.

(Конрад 1987: 47 – 48)

През втората половина на XIX век Белгийско Конго е лично владение на белгийския крал Леополд, обект на търговия и на псевдоцивилизаторски европейски проекти, многократно по-голямо по територия от малката Белгия. Конго е земя на слоновата кост, която Конрад показва като демоничен фетиш (мозъкът на „тъмния“ герой Курц, обсебен от нея, се превръща в топка слонова кост) и част от фарса на европейската търговия. Освен нея тук има злато, диаманти. Както обръща внимание Ян Уот, „Конрад попада в Конго точно в този момент, когато Леополд и неговите поданици – в голяма степен под влияние на началните финансови трудности, затягат болта на печалбата с все по-голяма безогледност“ (Уот 1984: 163). Пътят до центъра на континента, ситуиран от Конрад като път към мрака, се съотнася пряко с изказаните от Леополд лозунгови думи, които гласят, че политиката на белгийците е свързана с проникване в центъра на континента, където има народи, живеещи в тъмнина. Дефинирането на „тъмния континент“

присъства и в определенията на любимия пътешественик откривател на Конрад – Хенри Стенли Мортън.

Сюжетът на „пътя до сърцето на мрака“ е зададен там, в цивилизаторските речи на белгийския владетел и във визиите на откривателя пътешественик. Конрад подлага на мощна гротесково-пародийна парафраза съмнителните пластове на реториката, но в същото време мистифицира географската метафора на „тъмната“, неизследваната Африка – *The dark continent*. Създава изключително рефлексивна творба метафора, експресивна, фарсова, с огромна сила на универсалните послания и с много ярки локални характеристики. Прочутото „търсене на Курц“ се превръща в разказ за пътуване до края на света и отвъд неговия предел. Това е познавателно пътуване и мистично пътуване, екзистенциално потъване в небитието и модернистично вглеждане в онтологията на злото като лудост и изстъпление на човешката природа. Същевременно това пътуване е видяно като готико-фантастична среща със Змията, Злия дух от местните вярвания и отмъщението на земята. Представлява неочаквана като вариант приказка за омагьосаната принцеса. Упражнява рефлексия върху мисиите на Словото и неговите употреби и злоупотреби. Предсмъртното опрощение на Курц, при което бива запазена тайната на изповедта, също моделира разказа. Това са само някои от възможните прочити на текста топос „сърцето на мрака“, които показват силата на художествения документ.

Преди да стане „сърце на мрака“, Централна Африка е детската мечта на Конрад, свързана с „бялото петно“⁶ върху стария европейски атлас, издаден през 1852 г. За тази своя мечта той пише както в новелата си, така и в есето си „За географията и някои откриватели“ („Geography and Some Explorers“). Когато говори за необследваните централни части на Африка, той използва израза „white heart“ („бяла сърцевина“). Разказва как като дете е чертал с пръст по картата на Африка в атласа от 1852 г., видял е там празни петна и е решил, че ще отиде някой ден именно там, в бялата сърцевина на Африка: „One day putting my finger on a spot in the very middle of the then white hearth of Africa, I declared that some day I would go there“ (Конрад 1999: 159).

Но „бялото петно“ може да бъде прочетено не само като географска метафора. То има други, интересни и неочаквани измерения. Повестта ни го разкрива като изначално празното, бялата *tabula rasa* отпреди опита, която после се изпълва с познание за злото. Според Цветан Тодоров в изследването му върху познавателния наратив на повестта центърът остава празен, това е творба, която представлява „познание за празното“. „Пътешествието е насочено към центъра („в самия център“), към вътрешността, към дълното. [...] Но центърът е празен“. Защото тук са пустошта, мълчанието, загадъчната усмивка на управителя и тайната, която може би я няма – може би „непроницаема, именно защото не съществува“ (Тодоров 1985: 188). И всичко това е заложено в изначалното празно „бяло петно“. Важно значение

⁶ В своя паралел между *Сърцето на мрака* и *Нежната спирала* на Радичков Дяна Иванова интерпретира топоса на „бялото петно“ през призмата на неговата категоризация от Цветан Тодоров и го обвързва с непостижимото пространство на мечтата и тайната (вж. Иванова 2002).

на началната символна празнота на географски „бялото петно“ е нейното трансформиране в пустота, метафизична тишина и неизвестност, в пространство на абсолютната захвърленост и в пространство на отрицанието – там, където действителността преминава в недействителност, човешкото е заплашено от нечовешкото, надчовешкото и извънчовешкото. Това е светът на отрицанието и чуждостта (в екзистенциален смисъл). В развоя на тази семантизация бялото постепенно става идентично с черното като цвят на небитието и метафизичното зло. Реалното пътуване до центъра на Африка води както до решаващи корекции в атласа, така и до познание, указващо превратното превръщане на бялото в черно (постоянната съчетаемост и обратимостта на тези два цвята пронизва образността на новелата). Бялата сърцевина се превръща в черно сърце.

Дълго време новелата пази печата на антиколониална творба – до момента, в който се появява неочакваното обвинение на никарагуанския писател Чинуа Ачебе в... расизъм. Ачебе демитологизира антиколониалните заслуги на Конрадовата творба, като ги свързва с расизма, който според него има очевидни проявления в творбата. Той изважда и коментира низ от пасажки, в които според него личи негативна, принизяваща, расистка визия на местния човек и неговия континент. В тях според Ачебе може да се види, че Конрад не е пресътворил Африка като човешки фактор и че като цяло много силно е негативизирал визията на Африка с помощта на „удобни митове“ и внушаване на тайнственост и мистериозност. „Това не е автентичният образ на Африка, а този, който съществува в западното въображение“ – пише Ачебе и с това хвърля ръкавица към интерпретаторите и „защитниците“ на новелата (Ачебе 1988 : 251 – 261).

Провокацията на Ачебе предизвиква поредица от отговори от страна на водещи конрадисти. Почти няма изследване за колониалната проблематика, което да не цитира и коментира тази гледна точка. Важна дискусия (вж. Дискусия 2007), провокирана от оценката на Ачебе, се състои по време на научната конференция в Париж от 2004 г. на тема „Конструиране на гледна точка: Полша – Европа – Африка“ („Konstrukcja spojrzenia: Polska – Europa – Afryka“). В тази дискусия активно участие вземат конгоанецът Еликия Мболоко, директор на Центъра за изследвания на Африка в Париж, Силвие Монод, професор от Сорбоната, конрадист и преводач, Жорж Баландие, известен социолог и етнолог, също професор в Сорбоната, Жан Омасомбо Чонда, конгоански социолог и политолог, автор на монография за Патрис Лумумба. Припомнени са всички основни моменти, свързани с пътуването и съкратеното пребиваване на Конрад, с неговите съвременни реакции, ситуирано е отново мястото на *Сърцето на мрака* в хронологията на Конрадовото творчество. Изтъкнато е, че докато е още в Конго, Конрад участва в иницирираната вече от Роджър Кейсмънт антиколониална журналистическа кампания, свързана с изобличаване на моралните изстъпления на колониализма, и пише няколко писма до него, в които застава на изключително остра позиция срещу белгийския колониализъм.

Андре Жид и филтърът на цивилизацията

През 1925 г. посещава Конго приятелят и преводач на Конрад Андре Жид, съпровождан от своя племенник и секретар Маро Алегре, и още през 1926 г. излиза първо филмът на неговия племенник *Пътуване до Конго (Voyage au Congo)* – дебютен, определян като не особено успешен филм. През следващата година, 1927-а, излиза и дневникът на самия Жид *Пътуване до Конго (Voyage au Kongo)*. Дневникът на Андре Жид е инспириран от Конрад и сякаш „Жид е готов да вярва на Конрад, а не на това, което вижда със собствените си очи“ (Дискусия 2007: 113). Този дневник също се счита за важен документ, разкриващ колониалната политика. Но той показва преди всичко невъзможността за истински контакт със средата. Като ключова идея на интерпретацията, която прави Жид, се цитира най-често една негова мисъл: „Давам си сметка, че тук не може да се завърже истински контакт с нищо; това ни най-малко не значи, че всичко е изкуствено; не, но между мен и всичко, което виждам, се намира филтърът на цивилизацията и всяко нещо ми изглежда стерилно“ (Жид 1927: 20). „Следвайки стъпките на Конрад, Жид се оплаква, че не е могъл да избегне филтриращото въздействие на собствената си култура“ – заключава Джийн Мур (Мур 2005: 170). В *Легендите на съвременето. Окупационни есета. Писма есета на Йежи Анджейевски и Чеслав Милош (Legandy nowoczesności. Eseje okupacyjne. Listy-eseje Jerzego Andrzejewskiego i Czesława Miłosza)* нобелистът Чеслав Милош представя в негативна светлина Андре Жид, портретира го с явна неприязън и морално го противопоставя на Конрад. Смята, че и самият Конрад е бил възмутен от него – когато получава превода му на *Тайфун*, изпитал желание да го стъпче. Мисленето на Жид като цяло е морално гнило според Милош, предпоставено в голяма степен от произхода му и начина му на живот – той никога не е разбрал цената на усилието и борбата за живот, за разлика от Конрад.

Дневникът от пътуването на Жид в Конго е в голяма степен отблъскващо четиво – пише Милош, – не вярвам читател, който е познал цената на усилието и е прекарвал дните си в борба и унижения, да го чете без възмущение. [...] Носен в лектика от негрите и обикалящ негърските села със зелена мрежичка за пеперуди, в преследване на редки насекоми, що за образ на френски пътешественик, представящ неадекватността на френската колониална политика, виждаш злоупотребите на нейната администрация, повече за тях, което събужда и атаките на френския капитал. Не е малко, че повдига ръбчето на колониалната завеса и прави видими неща, които грижливо скриват от очите на наивния турист губернаторът и администраторите. Конрад гледа Конго с очите на мореплавателя и човека на труда и показва ада.

(Милош 1996 : 53 – 68)

Алберто Моравия и ирационалните пространства на Африка

През 70-те години в пътуване към глъбината на Африка се отправя възрастният вече писател антифашист Алберто Моравия, един от най-филмираните писатели, автор на *Конформистът (Le Conformiste, 1951)* и *Чочарка (La Ciociara, 1957)*, прославили се и със своите екранизации. Той е също творец от преселнически тип, като причина за преселенията си определя

отровената от лъжа, страх и конформизъм атмосфера. През 1929 г. издава първата си книга *Безразличните (Les Indifférents)*, поставяща го под надзора на режима на Мусолини. След 1933 г., когато фашизмът на Мусолини е последван от идването на Хитлер на власт, напуска Италия под страх от преследване, пътува до Гърция, Китай, после живее през 1935 – 1936 г. в САЩ и работи в Колумбийския университет, след това се присъединява към антифашистките емигрантски среди във Франция, след което пребивава в Мексико. Африканското пътуване на Моравия води до книгата *От кое племе си? (A quale tribù appartieni?)*, (1972). В периода 1963 – 1972 г. той публикува репортажи в „Corriere della Sera“, в които поставя акцент не върху колониалните и постколониалните въпроси, а върху ирационалната за европейца същина на тамошния живот, върху факторите, които съдействат за създаване на ирационални нагласи у европейца.

За него светът на Африка в нейните централни части е също както при Конрад, свързан с усещане за празнота, за мъртва точка от планетата, в която има нещо дебнещо и опасно. Интересът на Моравия към Африка също е свързан със света на първичното и инстинктивното, което проличава особено силно в интерпретацията на жената и нейната сексуалност в една от късните му творби, свързани с Африка – *Жената-леопард (La Femme-léopard)*, (1991). Светът на Африка събужда мистичното светоусещане у европейца, но тук има много повече еротика и екзотика, отколкото философия.

Пътеписните репортажи на Кажимеж Новак и пътят към гълбината на континента

Решен да познае непознатата, гълбинна и автентична Африка, през 1931 г., шест години след световната криза, прекосява Африка познанският пътешественик и репортер Кажимеж Новак, чиито заслуги са преоткрити в годината на милениума от внуците на съвременниците му и са популяризирани в Полша⁷. Изчел е географски и етнографски книги, запознал се е с онова, което бели войници, ловци и служители са написали за Африка, постарал се е да намери всичко, което е достъпно, и тръгва, въоръжен с тези знания. Стремещът му е да не върви по отъпкани пътища, да избегне онова, което е подготвил „филтърът на цивилизацията“.

Прочетох всичко, което ми беше достъпно, след което през 1931 г. се върнах на Черния континент и тръгнах към гълбината му по свой път. И ето, с навлизането в континента започнах всеки ден да откривам другата Африка –

⁷ Кажимеж Новак (1897 – 1937) е пътешественик и репортер от 30-те години на XIX в., който извършва няколко пътешествия, първото от които е до Ватикана, следват две европейски пътешествия и едно първо африканско през 1928 г., след което цял цикъл африкански пътешествия между 1931 и 1936 г. Неговите репортажи от Африка се печатат и четат с интерес в няколко полски медии. Главна заслуга за издаването на събраните репортажи на Новак имат дъщеря му Елжбета Новак-Глишевска и Лукаш Вежицки, чийто дядо е чел с интерес африканските репортажи и запознава внука си с тях. През 2000 г. Вежицки след старателно издирване в архивната преса събира обемно издание на репортажите, придружени с фотографии. През 2006 г. в Познан е открита паметна плоча в присъствието на Ришард Капушчински.

бедна, болна, сива, черна и мръсна без граници. Като цяло, съществуват две Африки: едната за показ, другата недостъпна за обществото, за която никой пътешественик не пише, па макар и затова, че за да я познаеш, трябва да се изпоттиш, да изпиташ глад и жажда, да рискуваш здравето и живота си.

(Новак 2008: 21)

Пътеписите на Новак са пълни с уникални антропологични наблюдения, направени в условия на скиталчески живот и срещи с местните хора.

Новак посещава множество африкански държави, сред които е и Белгийско Конго. Той преминава оттам двукратно – през 1933 г. (остава там почти цяла година) и през 1935 г. Преминаването през Конго е отново пътуване към центъра на земята, както при Конрад, но осмислено в друг вариант – като „пътуване към Екватора“. През трийсетте години на ХХ в. съществува сравнително добра представа за Конго, нанесена на картата. Но макар и опознато, бялото петно продължава да напомня за себе си. Новак обръща внимание, че „доскоро тази област е светела като бяло петно на картата на континента“ (Новак 2008: 107). По повод на картите по негово време Новак смята, че са „неточни, измервателните работи изискват цял щаб работници, време и пари. В много случаи отделни отрязъци от картата се предоставят за информация на местните жители, които нямат сетива, нито усещане за пространството. Често се чува думата „мусунгу“, която означава както десет, така и сто километра. Впрочем за какво служат картите, когато пътешественикът навлезе в степта? Тогава чезне хоризонтът и може да се види само небесният свод над главата му“ (Новак 2008: 152). Новак определя земята на Белгийско Конго като „една от най-големите области от Черния континент, обхващаща 2 356 000 км², или осемдесет пъти повече от Белгия“ (Новак 2008: 107). Откроена е онази шокираща териториална пропорция, която отвежда имперските интереси на белгийския владетел. Но Новак не ни среща с онези факти от присъствието на Белгия тук, които е видял Конрад. Напротив, той говори позитивно за белгийското присъствие и вижда извършената цивилизационна работа. „Трябва направо да се удивим на огромната работа на белгийците, но спрямо изпълнените размери на Белгийско Конго европейската цивилизация се настанява на неголеми, потопени в безпредела на джунглите островчета“ (пак там: 109). Знаците на белгийското присъствие тук Новак вижда да проблясват в живота на местните жители. Те са за тях печати на нещо спуснато отгоре, бележесто власт и страхопочитание. Полският бедуин се среща с местния „най-накрая истински крал“ Свана Мулопве (както гласи заглавието на репортажа) и го вижда „в пълния блясък на кралските му одежди и с корона от корали. Има на шията си меден синджир, а на него виси голям медал с лика на белгийския крал, знак на властта“ (пак там: 286). Дори върху шапката на самия Новак местните хора припознават златната лентичка на белгийското присъствие. Когато Новак плава със своята лодка, местните хора отправят възглас: „Да живее капитанът, да живее Полша, да живее Белгия! Нека да стигне жив и здрав до целта си Белият капитан на Черния континент!“ (пак там: 299).

Как изглеждат реката, джунглата, богатствата на тази земя през очите на Новак? Първият репортаж на Новак е наречен *При златоносните реки на Белгийско Конго (Nad złotodajnymi rzekami Konga Belgijskiego)*. Още в началото се информираме не за златото, а първо за слоновата кост и за центрите на търговия с нея, за Фарадие – един от тези центрове, откъдето износът на слонова кост възлиза на 300 000 кг годишно. Информираме се, че световната икономическа криза през 1925 г. понижава цените на слоновата кост, което принуждава Белгия да издаде съответни предписания за защита на слоновете, имащи за цел предвиждане на бъдещи резерви, които ще дадат възможности на белгийците да диктуват цената на слоновата кост на световния пазар. По-нататък Новак ни информира за процеса на опитомяване и дресировка на слонове за стопански цели. Идва ред и на златото, което лежи на дъното на реката. „На дъното на тази живописна река се отлага жълтият пясък, който не се набива на очи, както и цялата тази река. Пясък жълт, ситен, за който можеш да купиш света – златото“ (пак там: 109). Реката е подложена на инженерни обследвания и практически дейности с цел неговото извличане. Интересно и особено сакрално звучи сравнението на най-едрите зърна пясък с жито. Тук, в Конго, Новак среща англичанин, болен от треската за злато, и му посвещава репортажа си *Полудял заради златото (Obłąkaniem złota)*. Новак също е отразил болестта на белия, който е дошъл тук да търси съкровища и ги е превърнал във фетиш, в самоцел на съществуването си.

Друг образ на река Конго откриваме в репортажа от второто пътуване на Новак, озаглавен *С лодка на сватбата на Касаи с Конго (Łodzią na ślub Kassai z Kongiem)*. В него Новак разказва за преминаването си с кану от реката Касаи към Конго, което едва не му струва живота, но той възприема като свещен съюз между двете реки. Оцелял след опасността, полският пътешественик се озовава сред салове, от които местните хора го приветстват.

При Новак също срещаме напластяване на черния цвят. Първият репортаж от цикъла *Френска Екваториална Африка (Francuska Afryka Równikowa)* носи заглавието *В най-черната Африка (W najczarniejszej Afryce)*. Но тук на цвета, отразил липсата на светлина, не са възложени тези роли, които видяхме при Конрад. Той е непосредствено отражение на проникването в непознатата и пълна с опасности част от света. Тук го няма Конрадовия повод за разочарования. Новак е любознателният и смел пътешественик, който преминава през рискове и когато излезе от другия им край, се чувства поставен под закрилата на съдбата.

Ето че успешно преминах през всички трудности. Разбира се, че в това се намесваше божият пръст, който водеше моята лодка, но добродушните капитани имаха право в съветите си. На места стихията ме тласкаше накъдето си искаше. Неведнъж преживях страшни моменти, още по-чудно беше след това, че съм ги преживял. Разпенени от вятъра, черните, най-черните води сякаш щяха неведнъж да ме погълнат в своята дълбока паст, пълна с крокодили... а

после отново достигах до някое сякаш мъртво място на сред речните въртопи, сред които няма начин да се придвижиш въпреки усилията на веслото.

(пак там: 309)

Плавайки по три от конгоанските реки, Новак достига сам до столицата на Белгийско Конго, Леополдвил. От другата страна на границата, долепена до него, се намира столицата на френската конгоанска колония – Бразавил.

При Новак срещаме човешките шумове на джунглата и водата, които при Конрад имат диаболична функция. Тук те са естествено озвучаване на природния фон, изразяват темперамент и ритъм. „Радиото на негърските барабани се обади отново, подобно на шума на вятър и ехо, прелитащо през огледалния воден безпредел“ (Новак 2008: 309) – пише Новак, с което напомня за негърските тъпани, които са демоничен глас на джунглата при Конрад. Но контекстът и ситуацията са други. Полякът капитан е бил тук преди 40 години.

Чудото на африканските нощи внушава на Новак присъствието на трансценденцията:

В такава нощ имаш чувството, че Бог е слязъл от небето, че светлината на непонятната му същност насища с блясък пустошта. Неговите творения, които започват живота си от мъртвите скали, преминават през цялата флора и фауна, припяват единствено чут от скиталеца премогъщ химн, забравен от земното човечество, който възхвалява Неговата мощ...

(пак там: 153)

Новак вижда в стихийно растящите форми на растителната и животинската природа в Африка епифания.

Един от маршрутите, които си избира Новак, води до желаната среща с Екватора. Тази среща е определила и заглавието *Екваторът поздравява скитника* (*Równik wita włóczęgę*) на репортажа от първото африканско пътуване. Когато разпъва палатката си на мечтаното място, започва да се лее проливен дъжд – от едната страна на пътя се издига скална стена, от другата страна – пропаст. „Небесата потъмняха, мълнии удряха и с гърмящ екот се претъркулваха в долината, подобно на рев от гърлото на праисторическо чудовище. Разпъвам палатката си на самия път. [...] Вали като из ведро! Така „господин Екваторът“ поздравява скитника...“ (пак там: 135). По този начин разказва Новак своето пребиваване в средата на земята. Почувствал е дъжда като поздрав, като благословия. Но е чул и гласа на чудовището.

Може ли да се открие в описанието на Новак близост с Конрадовия облик на Конго? Нямаме сведение дали Новак е познавал творчеството на Конрад и дали се е влияел от него. Но явно е, че Конго създава усещане за връщане в праисторически времена с особеностите на своята природа, с централното си разположение на континента, с живота на местното население.

Сърцето на мрака и Ришард Капушчински

Минали са вече 70 години от пътуването на Конрад, много неща са се случили в историята на африканската държава. Тя преживява родилните мъки на Третия свят, чийто свидетел е вече друг поляк, „журналистът на

XX век“ Ришард Капушчински. Но трудна е съдбата на новосъздадените държави, в които започва да властва политическа грубост, осъществяват се кървави преврати, действат стихийни сили и интереси. Капушчински, журналистът поет, който наблюдава катаклизмите на раждането на новия свят, в същото време е влюбен в Африка и нейната светла душа. Четейки успоредно с кореспондентското си пътуване своя любим Херодот, в Белгийско Конго той се среща с мрачни страни от живота на тъмния континент и регистрира явно, че е попаднал на следите от *Сърцето на мрака*:

Тогава, в Конго, историите, описани от Херодот, така ме поглъщаха, че на моменти по-силно преживявах разгарящата се война между гърците и персите, отколкото тази, актуалната, конгоанската, на която бях кореспондент. Но очевидно страната на „Сърцето на мрака“ също ми даваше знак за себе си. Както чрез избухващите ту тук, ту там стрелби, заплахата от арест, убийство и смърт, така и чрез властващия навсякъде климат на несигурност, неяснота и непредвидимост. Защото тук всичко най-лошо можеше да се случи на всяко място и по всяко време. Не съществуваше никаква власт, никакви сили на реда. Колониалната система се беше разпаднала, белгийските администратори избягаха в Европа, а на тяхно място се появи мрачна, полудяла сила, най-често вземаща образа на пияните конгоански жандарми. Можеше да се убедиш колко страшна е лишената от йерархия и порядък свобода – или по-скоро освободената от етика и ред анархия.

(Капушчински 2008: 157)

Капушчински стига до Конго непосредствено след преврата срещу Патрис Лумумба, в нажежена атмосфера на кървав и силен до лудост конфликт, когато се борят помежду си привържениците на Момбуто и Лумумба. Полският журналист очаква да наблюдава война, но вместо това намира абсурдно изглеждащ конфликт. Абсурдната обстановка в Конго виждаме във *Футболната война (Wojna futbolowa)*: „В Конго намерихме не война, а побой, абсурдни сблъсъци и просташка империалистична политика. [...] Всичко изглеждаше твърде неразбираемо или твърде очевидно. Дори разговорите нямаха смисъл“ (Капушчински 1998: 47). Трудността една новосъздадена държава да се ползва от свободата си, е огромна. Капушчински вижда това с въоръженото око на политическия журналист, но в същото време в него я има и нагласата, породена от *Сърцето на мрака*. Капушчински е въоръжен и с този текст. Конрад е един от любимите му писатели, с цитат от неговия прословут предговор към *Негърът от екипажа на Нарцис (The Nigger of the „Narcissus“)* завършват лекциите на Капушчински *Този, другият (Ten Inny)*, посветени на интеркултурния диалог с другостта и пътя на антропологията към него. Конрад е етап от пътя към Различния Друг. Той вече е „диалогист“ преди диалогистите.

Много от основните моменти в пътуването на Марлоу от *Сърцето на мрака* намират като че ли своето повторение в текстовете на Капушчински за Конго от *Пътешествия с Херодот*, *Футболната война*, *Абанос*. Повтаря се затрудненото навлизане в страната – много силен момент и при Конрад, и при Капушчински и съответстващ на реалната обстановка. Политическата

ситуация в страната не позволява да се иде директно в нея – Капушчински се озовава в Стенливил заедно с един чешки журналист в Судан. До Стенливил пътува през зелен и мрачен тунел, сред задуха на разлагаща се листна маса, сплетени клони и корени. Полският журналист и неговият чешки събрат потъват в „най-голямата африканска джунгла, в свръхестествен свят от гниеща и чудовищно разрастваща се ботаническа маса“, пътуват през „тропически дебри, предизвикващи ужас и възхита“⁸ (Капушчински 2008: 160). На пътя се появяват пияни жандарми, които или се сближават с местния водач (ако са от едно и също племе), или го бият. Пътят внушава усещане за абсурд. Тъмната глъбина на чудовищната джунгла отпраща към образите, които вече е нарисувал Конрад, усещането за абсурд – също. „Джунглата е във всичко наоколо, приижда от всички посоки, закрива света“ (пак там).

Разбирайки, че рискът е така голям, че „може да заплати с живота си това пътуване“, Капушчински оставя в посолството свое завещание. Току-що се е състоял превратът, прекрасният Патрис Лумумба е арестуван, а издадените от него визи са невалидни. Конго не се усмихва на Капушчински така, както е щял да се усмихне Лумумба. Самият Капушчински е третиран като негов „агент“ или след време – като правителствен представител на Полша и на страните от комунистическия лагер. Лицата на жандармите са мрачни, покрити наполовина с дълбоки каски. Започват пазарлъци и благодарение на стеговете с цигари и евтината бижутерия (интерес за конгоанеца както по времето на Конрад) пътят към вътрешността на Конго е отворен.

Капушчински, който се дразни от подялбата на „бели“ и „черни“ в книгите за Африка, преживява тук неприятно разочарование. Белият цвят на неговата кожа го обрича на гняв, на подигравки и заплахи от страна на конгоанците.

Отдавна ме ядосваха книгите за Африка. Толкова много има в тях за белите и черните. [...] Докато не дойдох сам. И тогава разбрах. Веднага получавах своя дял, своето трасе. Веднага кожата започва да те сърби. [...] „Взех със себе си пет човека и двадесет черни“ – разказваше ми веднъж един англичанин. Именно такива хора са създали мита. Тотален, абсолютен мит, жив и мощен и до днес. Питат ме защо в Конго бият белите. Как така защо? Затова, защото белите са били черните. Това е затвореното колело на възмездието.

(Капушчински 1998: 48)

Така Капушчински е видял конфликта между расите, мита за цвета на кожата, опозицията между черното и бялото. Припомня и за времето на Леополд, за колониалните жестокости. „В това участва отрязъкът от историята, който отдавна, близо век назад ни постави едни срещу други. Защото стоят между нас търговците на роби, които на дядовците на тези жандарми са отсичали ръцете и ушите, надзирателите в плантацията за памук и захар. Паметта за тези мъки е предавана от години в племенните разкази, с които

⁸ Цитатът е от *Пътешествия с Херодот*. Българското издание е от 2008 г. на издателство „Изток – Запад“. В настоящата статия цитатите са по полското издание и са в мой превод – М. Г.

са израсли и възпитани тези, на които се натъкнах“ (Капушчински 2008: 158 – 159).

Пребиваването в Конго е една от най-трудните страници от „пътешествията“ на журналиста, свързано с риск за живота. Сбит разказ за онова, което се случва, намираме и в първия интермедиен текст от *Футболната война* под заглавие „План на книгата, която може да започне оттук (или за моите неописани още перипетии)“ (Капушчински 1998: 51 – 65). От него научаваме за всички перипетии, свързани с ареста на Капушчински и на чешкия журналист Ярда, заплахата за живота им в Стенливил. В разказа си Капушчински препраща към идеите от *Процесът* на Кафка, към принципа на „обвинения без вина“. Явява се и мотивът за пустотата, породена от абсурдността, която причинява психическа травма. Неочаквано ги спасява непознат етиопски войник от неутралната армия на Обединените народи, която наблюдава ситуацията в Конго, но няма право да се меси в политиката. Когато се връща след това във Варшава, Капушчински е укорен от тогавашната власт, че не интерпретира правилно събитията, тъй като комунистическите държави са признали правителството на Гизенда, а Капушчински предвижда, че Момбуто ще спечели ситуацията. Тогаво Капушчински отговаря: „Идете и вижте сами!“. Измежду всички африкански държави Конго е държавата, която посреща полския журналист най-неприветливо. Тя е последната му мисия от първото африканско пътуване като кореспондент на вестник „Политика“ и изиграва ролята на бойно кръщение, след което Капушчински отново се връща в Африка през 1962 г. като постоянен кореспондент на ПАП (Полската агенция по печата).

В това, което наблюдава в Конго, той вижда истинското лице на превратите, кървавата саморазправа, в която проличават най-старите черти на историята. И тук сякаш попада на онази нишка, на която се е натъкнал и Конрад и която го отвежда към проблясъците на истина, свързващи праисторията и сегашното. Ако търсим основните черти на Курц, тук по-скоро ще открием негов антипод в лицето на Лумумба – най-светлата личност в Конго, която показва, че както навсякъде, земята може да роди човек, носител на лъчезарното слово. Във *Футболната война* Капушчински му посвеща специална глава, в която личи, че Лумумба изразява слънчевата поезия на континента, тази, която очарова Капушчински и го прави неин поклонник. В речите му звучи идеята за родството между хората, той говори на своя народ, че всички племена са част от едно семейство, което се нарича *nation congolaise*, и че братството и сплотяването дават сила (Капушчински 1998: 35). Образът на Лумумба обединява светли и трагични черти, защото Лумумба е жертва и Капушчински отбелязва, че някои от местните хора виждат тук пръста на белгийската намеса, следата на някогашния колонизатор. Полският журналист говори с тъжен език за Конго. За разлика от пътеописанията на Новак, тук откриваме паметта за белгийския колониализъм, откриваме и множество сходни реакции спрямо природата, пространството и общата атмосфера на страната. „Сърцето на мрака“ тупти и тук, но неговият мрак просветва от тъжните, но светли пътища на пробудената Африка.

И Капушчински обследва природата на мрака – чрез вникване във феномена на африканската нощ. „Но африканската нощ, за която пише Капушчински, има духовни измерения“ – отбелязва Ева Хилак-Винска

(2007: 123). В най-африканската си книга *Абанос (Heban)* Капушчински посвещава на нощта в абаносовия континент репортаж с поетичното заглавие *Черните кристали на африканската нощ (Czarne kryształy nocy)*. В него той предава знание за метафизиката и атавистичната митология на нощта, което е получил от местния човек. Капушчински се докосва до мистиката на африканските местни вярвания, разучава ги, откривайки на всяка крачка близостта и диалога с Другия, Различния. Въпреки трудностите, преживени там, Африка е тъмен, абаносов континент с много светла душа във визията на Капушчински. Неговото пътуване води към светлото сърце на Африка.

Черната легенда на Конго в романа *Слухове на Хуго Клаус*

Към черната легенда на Конго се обръща белгийският нобелист Хуго Клаус. В неговия считан за най-силен роман *Слухове* (1996) откриваме много от познатите мотиви в *Сърцето на мрака* – преди всичко образа на кошмарното зло, чийто извор е ставащото в Белгийско Конго, макар и в друго време – 60-те години на ХХ век. Каиновият мотив, познат от конгоанските творби на Конрад, също присъства тук.

Както в конгоанските творби на Конрад, така и в *Слухове* човекът е способен на отвратителни престъпления, а попадането под властта на злото е равносилно на лудост и болест. Картините на ужасяващи издевателства спрямо негрите преминават като светкавични кадри и някои от тях дори надрастват по силата си картините от *Сърцето на мрака*. Тяхно олицетворение е преди всичко Капитанът, колкото конкретен образ, толкова и символна персонификация на злодейството. Примерите за издевателствата са драстични, на гротесково-сатиричен фон, също напомнящ поетиката на Конрад. Ето няколко щрихи: „Беше пролет в Нгами. Капитанът бе пробил черепите на двамата билкари, защото намери палмовото им вино за много горчиво“ (Клаус 1998: 51). Малко след това Капитанът поваля с куршум един негър с колело, дразнейки се от неговото махване с ръка, приемайки го за знак на пренебрежение.

Капитанът повали колоездача с четири куршума и рече в учуденото лице на трупа:

– Винаги трябва да слушаш капитана. Той знае най-добре.

След това измъкна чехлите от краката на мъртвия, изпробва единия, изпробва и другия, изрева яростно и после напъха обувката в устата на мъртвия колоездач... (пак там: 51).

В романа попадаме на не един такъв кадър.

Основният ход на тази психологически задъхана и фрагментарно насечена на кадри история (кинематографична техника) се случва в Белгия, в едно белгийско село, но то изглежда като проекция на конгоанския топос, заразено от неговото зло. Освен това има постоянни прескоци към африканската територия и случващото се в нея. Романът е погълнат от конгоанската тема и най-вече от зловещата ѝ атмосфера. Главният герой от романа, Рене Катрейсе, белгийски войник в белгийските наемни войски в Конго

и други африкански държави, се връща след няколко години служба, но е болен от необикновена, мистериозна болест, която сее зло и смърт в селото. Рене е жертва на болестта, но е и неин носител, болестта се съдържа във всеки негов дъх и жест. Самото зло има заразна природа. Напразни са опитите да бъде поставена диагноза, болестта се изплъзва от медицинските дефиниции. Умират много хора, атмосферата е пропита от страх, ужас и усещане за проклятие. Светът се изживява като ад. Жителите на селището започват да мислят фаталистично, решават, че всичките им нещастия са причинени от болестта на Рене, търсят обяснение на злото (в греховете на майка му, която е била медицинска сестра в немската армия през Втората световна война). Търсят и очистване от злото, което идва едва със смъртта (убийството) на самия Катрейсе, но не се знае със сигурност кой го е убил (може би бившият му началник в Конго). Към тези събития и тълкувания се отнасят и „слуховете“ – образ символ на тежката атмосфера в творбата. Романовата действителност се изживява като съновен кошмар. Името на Африка (като източник на зло) е предмет на табу в разговорите на хората в *Слухове* и често се премълчава.

Мистифицираната история на болестта на Рене е библеизирана, правят се асоциации с Мойсеевото възмездие над египтяните или препратки към учението на св. Павел за злото. Историята на Рене става и главна тема в проповедите и литургиите на местния свещеник Ламантен, който от амвона поставя страшния въпрос: дали чудовището, което носи злото, има право да живее и да сее зло, или трябва да бъде отстранен неговият извор. Още по-страшно звучи въпросът: дали неговата майка не трябва да вземе решение за края на живота му? В църквата се провежда нещо като съдебен процес и се определя наказанието. Звучат асоциативни препратки към времената на инквизицията. Рене се превръща в изкупителна жертва на обстоятелствата.

Както отбелязва Багрелия Борисова в предговора си към книгата на Клаус *Слухове* (превела романа на български две години след неговото излизане в Белгия), през 60-те години в Белгия цари изострена чувствителност към въпроса за съдбата на бившата белгийска колония.

Тази фабула на романа дава възможност да се насочи вниманието на читателя към някои от болезнените въпроси, свързани с колониалната политика на Белгия. Това е основният проблем, поставен от автора. Доколко цивилизованият свят е допринесъл за възхода на Третия свят, с цената на какво се е реализирала колониалната политика, как това се е отразявало върху психиката на обикновения наеман войник, който става нейно оръдие, има ли реална възможност за реинтеграция на тези наемници в родината им, изпратила ги с такава мисия далеч от пределите си, може ли миналото да определя така настоящето ни, че на практика да го изтласка на втори план?

(Клаус 1998: 7)

Романът на Клаус е още един пример за това, че черната легенда на Конго не може да бъде забравена, продължава да бъде актуална и да поражда литературни интерпретации. От съществено значение е фактът, че Конго е „отворена“ метафора, която напомня, че случилото се там, в центъра на

Африка, може да се случи навсякъде другаде във времето и пространството. За това немалка заслуга имат творбите на Конрад.

Кейсмънт и Конрад в *Мечтата на келта*. „Конго е навсякъде“

Романът на Лъоса *Мечтата на келта* е вдъхновен от *Сърцето на мрака* и също извършва любопитна парафраза на Конрадовата творба, още по-скорошна и по-близка до нас във времето. Парафразата бива съвременно забелязана в полския рецепционен контекст веднага след бързото издаване на романа на полски език. Може би връзката с Конрад повлиява и върху ускоряването на изданието (освен фактора на скорошната Нобелова награда). Романът е издаден в Полша една година след оригиналната публикация – през 2011 г.⁹ Препратките към *Сърцето на мрака* веднага са коментирани в първите медийни отзиви за романа. Кратката рецензия на Кшищоф Чешлик за книгата на Лъоса на страниците на „Политика“ носи заглавие „Сърцето на мрака“. Особено красноречив е фактът, че в една и съща година краковското издателство „Знак“ издава преведената книга на Лъоса и новия превод на *Сърцето на мрака* на Магда Хейдел. На страниците на „Газета Выборча“ е публикувана показателната рецензия на Юлиуш Куркевич, която свързва двете заедно излезли книги. „Защо *Сърцето на мрака* на Конрад за престъпленията на колониализма в Конго 100 години след създаването си продължава да бъде тревожен шедевър, а новият роман на Марио Варгас Лъоса на същата тема – обезвредена бомба?“ (Куркевич 2011: [http](http://)) – задава въпроса авторът на рецензията и поставя още много въпроси, с които успоредява творбите. Подчертава лийтмотивното изречение от *Мечтата на келта*: „Конго е навсякъде“.

В центъра на романа е преди всичко противоречивата и трагична личност на Роджър Кейсмънт, видяна през идеята за протеизма на човешката природа. В този дух е и мотото на романа, взето от поета Хосе Родо, което гласи: „Всеки от нас не е един, а много. Тези редуващи се личности обикновено показват неочаквани и учудващи контрасти“ (Лъоса 2011: 7). В такава светлина е представен Кейсмънт, но тази концепция засяга универсални страни на човешката природа. Романът на Лъоса се опира на огромна документална работа във всички страни, в които е пребивавал ирландският журналист. Перуанският писател, известен с интереса си към диктаторските режими, се стреми да реконструира личността на Кейсмънт и заобикалящите я обстоятелства. Сред проучваната документация немаловажно място заема и скандалният „черен дневник“, в който Кейсмънт споделя свои мисли, впечатления и сведения. Този дневник дава основание и на обвиненията в политически заговор, които водят до смъртното наказание на Кейсмънт, но съществува подозрение, че дневникът е обект на фалшификация. Лъоса проучва внимателно конгоанския период на Кейсмънт и отношенията с Конрад. Силно го мотивира и фактът, че след Конго Кейсмънт осъществява второ пътуване в Амазония и Перу, което също демаскира колониализма и което изглежда като повторение на предишната ситуация.

⁹ Служа си с полското издание на книгата и направените преводи на цитати са по полския превод на Мажена Хробак. – Б. а.

Льоса строи романа си върху времевата връзка между навечерието на неговата екзекуция и ретроспективното представяне на живота и идеите му. Това връщане води и към Конго и срещата с Конрад. Според Льоса Кейсмънт „отваря очите“ на Конрад към „сърцето на мрака“. Роджър пристига в Конго шест години преди него, воден от подобна на неговата мечта, чийто символ е откривателят Хенри Стенли Мортън, фигурата, от която Кейсмънт по-късно най-силно се разочарова. Тук се запознават и сприятеляват с Конрад, а „след няколко дни познанство – пише Льоса, полският моряк си създава съвсем различна представа за мястото, в което е попаднал. И както казва на Роджър на тръгване, „загубил е своята девственост“ (Льоса 2011: 70), преживял е прозрения, които са сринали неговите илюзии и първоначални идеи за мястото. При по-късната им среща след години, когато Кейсмънт го посещава в дома му в Пент Фарм и го поздравява за изданието на *Сърцето на мрака*, Конрад отговаря:

Трябва да фигурирате в тази книга като съавтор, Кейсмънт. [...] Никога нямаше да напиша тази творба без Ваша помощ. Свалихте превръзката от очите ми. Що се отнася до Африка, до Свободната държава Конго. И до човека звяр.

(Льоса 2011: 71)

Във визията на Льоса Кейсмънт помага на Конрад да види действителния облик на Конго, но и обратното – Кейсмънт признава, че създадената от Конрад визия предава най-добре видяното от него, че „е най-невероятното описание на ужасите в Конго“. В разговора с ирландската историчка, която го посещава в навечерието на екзекуцията му, той продължава разгорещено да обяснява въздействието на *Сърцето на мрака*:

Конрад говори, че в Конго моралната гнилост на човешкото същество изпълзва на повърхността. При белите и при черните. „Сърцето на мрака“ многократно прогонваше съня от очите ми. Считам, че той не описва нито Конго, нито действителността, нито историята, а Ада. Конго е само претекст за изразяването на онази страшна визия на абсолютното зло, която присъства при някои католици.

(Льоса 2011: 73 – 74)

Конго се оказва общо прозрение.

Паралелното четене на конгоанските творби на Конрад и романа на Льоса показва наличието на изразителен интертекстуален диалог, още повече, че Конрад е в двойна позиция – на автор и на герой. Отношението на Льоса към Конрад не е продукт на идеализация, а е критично, въпреки голямото му почитание към шедьовъра *Сърцето на мрака*. Макар и Кейсмънт (а не Конрад) да е в центъра на романа, случаят „Конго“, свързан с митологичната Конрадова метафора „сърце на мрака“, показва своето негаснещо значение и продължава да излъчва послания.

Темата за „отвореното досие“ на Белгийско Конго в ролята му на „сърце на мрака“ остава отворена. Посочените примери не изчерпват неговата значимост, нито броя на свидетелствата за неговата значимост. Битката с фалша, разкриването на моралния парадокс, вплетен в колонизиращата цивилизация на европейца, рефлексията върху природата на човека и природата на злото – това са черти, които обясняват ефекта на продължение и предупредително присъствие в културната памет.

ЛИТЕРАТУРА

Ачебе 1977: Achebe, Ch. *An Image of Africa: Racism in Conrad's Heart of Darkness*. // *Massachusetts Review*, 18, 1977; <http://kirbyk.net/hod/image.of.africa.html>

Дискусия 2007: George Balandier, Catherine Coquery-Vidrovich, Pierre Halen, Elikia M'Boloko, Sylvere Monod, Jean Omasombo-Tschonda. Joseph Conrad i „ciemności“ Afryki Środkowej. Zbeletryzowane świadectwo o Kongu czy bajka końca wieku? // *Konteksty. Antropologia kultury. Etnografia. Sztuka*, 2007, nr 3 – 4, s. 113 – 119.

Дойл 1909: Doyle, A. K. *The Crime of the Congo*, Doubleday, Page & Company, 1909; http://www.kongo-kinshasa.de/dokumente/lekture/crime_of_congo.pdf

Жид 1927: Gide A. *Voyage o Congo. Carnets de route*. Paris: NRF, 1927.

Иванова 2002: Иванова Д. *Да попаднеш в „Сърцето на мрака“ или да се оплетеш в „Нежната спирала“*. // *LiterNet* 05.03. 2002, № 3, <http://litenet.bg/publish4/divanova/radichkov.htm>

Капушчински 2008: Капушчински, R. *Podróże z Herodotem*. Kraków: Znak, 2008.

Капушчински 1998: Капушчински, R. *Wojna futbolowa*. Warszawa: Czytelnik, 1998.

Карл 1997: Karl, Fr. *A reader's guide to Joseph Conrad*. Syracuse University Press, 1997.

Клаус 1998: Клаус, X. *Слухове*. Велико Търново: Пик, 1998.

Конрад 1999 : Conrad, Joseph. *Heart of Darkness*. D. C. R. A. Goonetilleke, 1999.

Конрад 1987: Conrad, Joseph. From a letter to William Blackwood, 31 December 1898. // Conrad, J. *Selected Literary criticism and The Shadow line*. Methuen English Texts. London and New York: Routledge, 1987.

Конрад 2011: Conrad, Joseph. *Jądro ciemności*. Przeł. M. Heydel. Kraków: Znak, 2011.

Куркевич 2011: Kurkiewicz, J. Mario Vargas Llosa. „Marzenie Celta“. // *wyborcza.pl Kultura*, 11.10.2011;

http://wyborcza.pl/1,75475,10446421,Mario_Vargas_Llosa_Marzenie_Celta_.html

Льоса 2011: Llosa, M. W. *Marzenie Celta*. Przeł. M. Chrobak. Kraków: Znak, 2011.

Милюш 1996: 180. Miłosz, Cz., Andrzejewski, J. *Legends nowocześnieści. Eseje okupacyjne*. Listy-eseje Jerzego Andrzejewskiego i Czesława Miłosza. Kraków: Wyd. Literackie, 1996.

Мур 2005: Moor, G. M. *Europeans in Conrad's Africa*. // *Conrad's Europe: Conference Proceedings Opole*, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, 2005.

Новак 2008: Nowak, K. *Rowerem i pieszo przez Czarny ląd. Listy z podróży afrykańskiej z lat 1931 – 1936*. Poznań: Sorus, 2008.

Тодоров 1985: Тодоров, Ц. *Поетика на прозата*. София: Народна култура, 1985.

Твен 1905: Twain, M. *King Leopold's Soliloquy*. Warren Co, 1905. Електронно издание <http://diglib1.amnh.org/articles/kl/twain3.pdf>

Уот 1984: Watt, J. *Conrad w wieku dziewiętnastym*. Gdańsk: Wydawnictwo Morskie, 1984.

Фирхоу 2000: Firchow, P. E. *Envisioning Africa: racism and imperialism in Conrad's Heart of darkness*. University Press of Kentucky, 2000.

Хилак-Винска 2007: Chylak-Wińska, E. *Afryka Kapuścińskiego*. Poznań: Sorus, 2007.

Чешлик 2011: Cieślik, Krzysztof. „Jądro ciemności“. Recenzja książki: Mario Vargas Llosa, „Marzenie Celta“. // *Polityka*, 7.10. 2011, <http://www.polityka.pl/kultura/ksiazki/recenzjeksiazek/1519986,1,recenzja-ksiazki-mario-vargas-llosa-marzenie-celta.read>